

ցանկութեամբ, և փոխալ
գլխոսն զանօրէն և զչար
վիշապին:

Գայ Յեռուս Ի կողման
Գայիւկայ Ի Յորդանան
Ի Յովհաննէ..... ուր աւա
տուածախառն մարմնոջն
մկրտեցաւ: այսօր Ի Յոր
դանան՝ կերպացեալ իմովս
յաղագս իմ զնախաօրն
երարձ զմեզս:

Լցեալ ծաւալեցան ամե
նայն արարածք իմանայն
Հայր Ի վե
րուստ վկայէր վերաթին
ծննդեան զաւ և որդի իմ
սիրելի:

Քանզի որ Ի բարձունս
բնակեալն էր՝ կհաւորի ի
լեռն Հիւսիս Ի մայրել
զհոսանսն Յորդանանու,
աստուածախառն մարմնոջն
զոր Ի մէջ առեալ Քա
ղեաց Ի Ղուրն:

Այս գլխով կը փակեմ շարականներու
յոդուածներուս շարքը: Իայց համառօտիւ
կ'ուզեմ ըսել հոս որ Զաքարիա կաթո
ղիկոսին Վարդապետի և Վերափոխման
ճառերէն ըրխած են նաև այդ տօներուն ա
ւուր պատշաճի շարականները: Միայն երբ
առանձին գրքոյկով երևնան մեր մոռցուած
Հայրապետին երկերը, այն ժամանակ ա
ւելի յայտնի պիտի երևնայ, անոր ունե
ցած ազդեցութիւնը մեր եկեղեցական եր
գերուն մէջ:

Հոգւոյն Սրբոյ գալստեան ութօրէից շա
րականներու աղբիւրը նշմարեցի ճառըն
տիրներուն ընծայած իջնդեան ճառերուն
շարքին մէջ. նմանութիւնը սակայն ար
ձագանգի մը համեմատութիւնը կ'առնու
ինչ որ Շնորհալոյ յատկացուած երգե
րուն յատուկ է. երբէք բառացի նմանու
թիւններ. օտուած բանաստեղծական զգա
յուն հոգւով մը, Հոովմկլայի սոխակը՝ իր
ընթերցումներուն թրթռումները միայն կ'ա
ւանդէ մեզի:

Հ. Լ. ԱԹՃԵՆԿՆ

վերջ

ԱՏԱՆԱՅԻ ԳԱԻԱՌԸ

ՀԻՆՆ ԿԻԼԻԿԻԱ

— Նախորդ Քիւով (էջ 141—142) ծանուցած էինք
Տօթթ. Ճիւղէրէր Քարբայ Վ. Ի Հետաքրքրական ճառա
խօսութիւնը Հոովմայ Գուլէճիոյ Ռոմանոյի Հանդիսից
սրահին մէջ. Հիմայ նոյն քանախօսութիւնը ամբողջա
կան թարգմանութեամբ կը ներկայացնենք մեր ընթեր
ցողոց:

Անոնք որ կը ճամբորդեն Փոքր Ասիոյ
հարաւային կողերուն երկայնութեամբ, բու
լոր ժայռուտ լեռներ ու ծովափին վրայ
մխրճուած գահաւանդներ, ուր չկայ կանաչ
անտառ մը որ հակադրութեամբ աւելի կա
պոյտ ցուցնէ երկինքը, ոչ մէկ փոքրիկ
քաղաք կամ գիւղ մը որ ծովու ջուրերուն
մէջ ցոլանայ, անհաւատալի կը գտնեն
այս տեղեկութիւնները, թէ այդ լեռնե
րուն մէջ, ձորերու խորերն, գետերուն եր
կայնութեամբ, որ կէս մը թաղուած հա
գիւ կրնան ծովը նետուիլ, երկիրներ
ե գիւղեր ըլլան որ ժամանակ մը շատ բազ
մամարդ և արտաքոյ կարգի բարեբեր էին
բնութեան արտասովոր հարստութեանց
պատճառաւ:

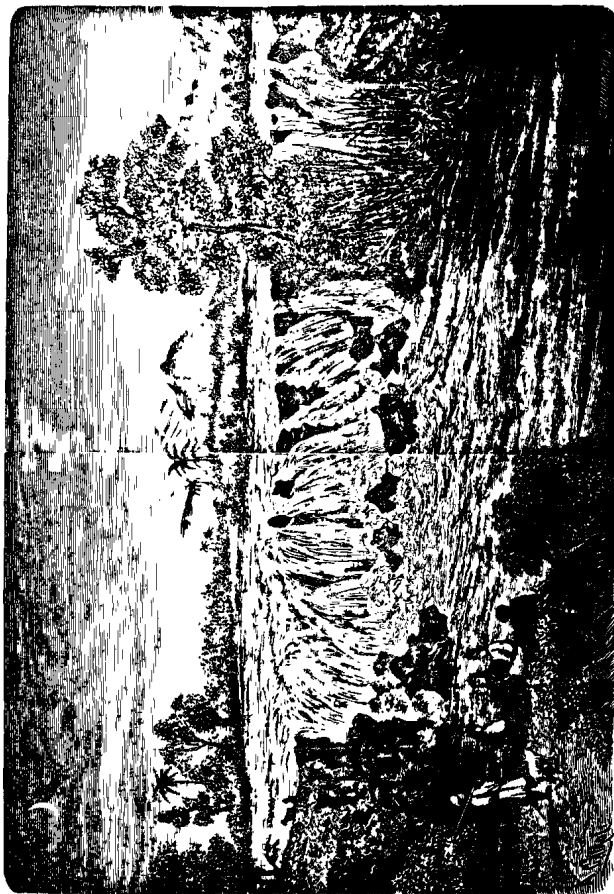
Այս ազդեցութիւնն ունեցայ ես, մըտ
քովս շրջելով ձինովացուց և Վենետիկե
ւոց փառապանծ շքեղութեանց մէջ, որ
այս երկիրներու հետ անընդհատ առու
տուր մ'ունեցան, որ այս կողերուն վրայ
երկիրներ գրաւեցին, հաստատութիւններ
հիմնեցին, գաղթականութիւններ հաստա
տեցին, հոն վաճառեցին իրենց բերքերը,
մեծ և համբաւաւոր ըրին իտալիոյ ա
նունը:

Այս շքեղութիւնները ինծի զբոյց կը
թուէին, և ղէպ ի այս նաւահանգիստե
րը, որ այսօր մեծ մասամբ աւազով թա
ղուած կամ աներևութացած են, ուղղուած
ցովանաւորու տեսութիւնը, ցնորք մը,
զուտ երևակայութիւն մը:

Երբ տեսայ սակայն ամրոցներու, զը
դեակներու, հոյակապ շէնքերու, թատրոն

ներու, այս հին ժողովրդոց քաղաքներուն, իտալացւոցմէ՝ իրենց զաղթարարական ուժին լաւագոյն դարուն մէջ հիմնուած գործերուն աւերակները, այդ ազդեցութիւ-

աւազանի մը մէջ, բերրի հողերու միջև, այդ տեղերուն համար ոչ սովորական, հանքային գործունէութեամբ ոգևորուած, փոքրիկ քաղաքը Մաքրի, երբ ցամաք

Գիւղերի վրայի ժողովուրդը

նը՝ իբր թէ անհաւատալի և չափազանցուած պատմութիւններ եղած ըլլան, նուազեցաւ և բոլորովին ջնջուեցաւ, երբ երեցաւ ինձ ժպտուն ու գեղեցիկ, ծովային հրաշալի

եւայ Ստալիա, որուն նաւահանգիստը վեհնեական գործ է, և որու հողերը պարարտացած են Տաւրոս լեռներէն իջնող ջրի հոսանքներէն, և մասնաւորապէս երբ,

Մերսին հասնելով, վաճառականութեամբ և ճարտարարուեստով ծաղկած, կանաչ բլուրներով և սպիտակ հատիկներով լի, բամպակի ամենազեղեցիկ դաշտերով զբարթացած քաղեր մը մէջ գտայ զիս։

Սալայն այս առաջին քաղցր ազդեցութեան, ուրիշ մըն ալ յաջորդեց ցաւալի, այլ ևս անմշակ տեսնելը այս ամենապարարտ հողերը ինչպէս էին ժամանակ մը, ամէն կողմն կոխկռտուած կամ անխնամ թողուած հողերու, անտառի և հանքերու ահագին հարստութեանց հանդիպումը, հազիւ նմարուած ճամբորդէն, որուն կ'եւրեկն, թուի թէ, հրապուրելու համար զինքը դեռ աւելի մեծ ծածկեալ գանձեր գտնելու։ Ու ցաւի զգացումը կ'աւելնայ տեսնելով իտալական ազդեցութիւնը ու չինչ բանի մը վերածուած, և ստուգելով որ մեր Երկիրը, հոն՝ շատ պատուաւոր և գնահատուած որդիներ ունենալով հանդերձ, ուրիշ ազգերու չափ կարևորութիւն մը չունի։ Այս անդրադարձութիւնը ոգի տուաւ ինձի՝ այդ անխուսափելի եղող բոլոր դժուարութեանց դէմը ճակատելու, այցելելու համար երկրին մէջ բնակող իտալացի գաղթականներուն, որ նախապէս երբեք չէին փնտռուած այդ Ատանայի գաւառին մէջ, որ սահմանը կը գծէ Ասորիքի և Փոքր Ասիոյ մէջտեղ, ու Հինն կիլիկիոյ կը համապատասխանէ։

Այս Գաւառին մէջ, իտալիա ներկայացուած է միայն Մերսինի պատուակալ հիւպատոսական գործակառարէ մը, և, միայն երկու տարիէ ի վեր այս կողմերու, Ատանայի մէջ հաստատուած պաշտօնական դեր հիւպատոսէ մը. մեր ճաշ ական փորողներու բազմութիւն մը կ'աշխատէր կիլիկիոյ և Ասորիքի միջև Ամանոսի փապուղւոյն (թիւնէլի) շինութեան մէջ, Պաղատառի շոգեկառքին համար, որ հակառակ պատերազմին ծագելուն և թուրք զինակոչութեան ծանր անպատեհութիւններուն, այդ օրերը եռանդով սկսուած էր։

Գաւառին, մասնաւորապէս Ատանայի կուսակալութեան մէջ ծայրէ միւսը կարելով, — իտալիոյ մէջ շատ քիչ ճանչցուած

երկիր մը, — կրցայ որոշ զաղափար մը կազմել այդ երկրին կարգէ դուրս բնական հարստութիւններուն վրայ։ Ուստի պարտք մ'ունիմ Աշխարհագրական Արքունի լինելու իմ ճամբորդութեանս, երկրորդ անգամ մ'ալ շնորհելով ինձ այս դահլիճին մէջ խօսելու բարձր պատիւը, կ'ընծայէ նաև առիթը՝ ցուցադրելու համար ինչ որ կրցայ տեսնել այս կիլիկիոյ երկրին մէջ, հարուստներուն մէջ ամենահարուստը, և բանալի այդ գանձերու արկղին՝ որ է կեդրոնական Ասիան, և խօսելու հոն բնակող իտալացւոց, շոգեկառքերու աշխատութեանց զբաղած մեր գործաւորներուն վրայ, որ իրենց աշխատութեամբ կը վերցնեն այն քարերը որ մինչև ցարդ անյաղթելի պատուար մ'եղան նիւթական և քաղաքական զարգացումին և կը գործակցին այդ երկիրներուն փրկութեան։ Անոնք ալ մեր եղբայրներն են, և, մասնաւորապէս այս տխուր և մեծ վարանումի օրերուն մէջ, կը կարօտին որ հայրենիքը յիշէ զիրենք, որ յանդիման կամ իրաւամբ կը խրթան որ առ նուազն մոռցուած են։

*
*
*

Ասորիքի և Ատանայի գաւառին Գաւառագլուխները կը պատկանէր իտալացի վեդարաւորներուն։ Միայն 1908ին եղաւ, Գաղղիոյ մէջ կրօնաւորական կարգերու ջնջման ժամանակ, որ Վեդարաւորներու լինող, արքան իտալացի վեդարաւորները փոխանակեց գաղղիացիներով, Նախ՝ Մերսինի մէջ, իշխանութիւն ունենալով նաև Տարսուսի, Ս. Պողոսի փառապանծ հայրենիքին վրայ, որուն վրայ պիտի վերադառնանք։ Փարոզլութեան գլխաւորն էր Հայրն Բարսեղ, առաքեալի և հայրենասիրի ճշմարիտ տիպար մը, որուն յիշատակը հոն օրհնուած է, և որուն անունը յարգանքով կը կրկնուի ըլլայ քրիստոնեաներէն ըլլայ թուրքերէն։ Ան իտալականութեան առաքեալ մ'եղաւ Մերսինի

մէջ, ուր մանչերու և աղջիկներու դպրոցներ հիմնեց և կառոյց Ս. Անտոնայ գեղեցիկ եկեղեցին: Իր հաստատութիւնները, բոլոր ի մի խմբուած ընդարձակ կղզի մը ձևացնելով, քաղբին ամենէն աւելի կեդրոն տեղւոյն վրայ, նաւահանգստին և շոգեկառքի կայարանին մօտերը, դեռ իտալացեաց կը վերաբերին, բայց զժրադարար իտալական լեզուն գրեթէ մոռցուած է. դպրոցներու մէջ այլ ևս չեն սորվեցնէր զայն, և ոչ իսկ իրրեւ ծօնողակ լեզու մը. ու մինչև իսկ մայրապետներն, Հայերուն փոխանակութենէն վերջ, իտալացիութենէ զաղղիացի դարձան:

*
* *

Այս ընդարձակ գաւառը, որ ինչպէս յիշուեցաւ, Հինն Կիլիկիոյ կը համապատասխանէ, աշխարհագրական տեսակէտով երկու մեծ գաւառներու կը բաժնուի. արեւմտեանը՝ վայրենի լեռնաղբջկով մը կը սարուած է, որու զագաթն է իմպարոս լեռը և որ կը շարունակուի մինչև Ատալիա ամենաընդարձակ անտառներով ծածկուած, ուսկից առած է իր անունը՝ հինքերէն Թրակիա կամ Ասորա կոչուելով, որուն մայրաքաղաքն էր Սելեւքի, հինն Սելեւքիա. իսկ արեւելեանը կամ դաշտայինը՝ կոչուած նաև Փետիսա (տափարակ) Αλφειον πεδιον, շատ մը բարեբեր դաշտերէ ձևացած է: Մայրաքաղաքն է Ատանա, նաև հանգիստը Մերսին, կարևոր կեդրոններն՝ Տարսոն, Օսմանիէ, Քէշնէ, Ճիհան, Սիս, ևայլն:

Ամբողջական մակերևոյթը արծեցուցած են 41,000 հզրմ. քո. Էմիլիայի կրկինը, գրեթէ 45 միլիոն Տէօնիւմի՝ համարժէք: Հանելով այս մակերևոյթէն լեռներէն, անտառներէն և գետերէն բռնուած միջոցը, 27 միլիոն տէօնիւմի մշակուած երկիր կը մնայ, համարժէք 2,460,000,

կալի (ettari), ամբողջական մակերևոյթին գրեթէ երկու երրորդը:

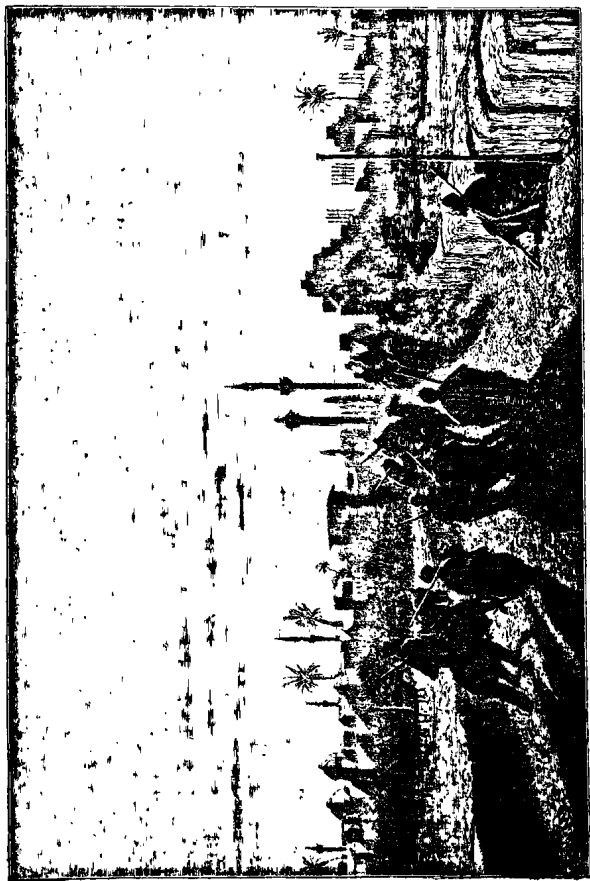
Հնուց ի վեր նշանաւոր՝ երեք մեծ գետեր կը կտրեն այս գաւառը: Արևմտեան մասին մէջ Կէօք—սուն որ արևմուտքէն արեւելք է՝ ընթանայ, Արեւելեան բաժնին մէջ Սարսու հիմայ Սիհուն կոչուած, Պիրամոսն՝ որ հիմայ ձիհան կ'ըսուի, բազմաթիւ ճիւղերով և ուրիշ փոքրիկ գետակներով, որ կը վազեն Հիւսիս—Արեւելքէն հարաւ—արևմուտք: Այս գետերը կը պարարտացնեն ու կ'ոռոգեն ձորերն ու դաշտերը, և քանի մը հատը ինչպէս է Կիւղնոսը որուն եզերքը կը կանգնէր Տարսոն, Տաւրոս լեռներէն, կամ աւելի ճիշտ Պուլլար տաղէն իշնելով ամենագեղեցիկ ջրվէժներ կը ձևացնեն. և ամէնքն ալ կրնան գործածուիլ ոռոգելու և շարժիչ զօրութիւն արտադրելու համար:

Բոլոր այս գետերէն կտրուած ստորին ընդարձակ դաշտավայրը, որուն տէլդան միշտ աւելի առաջ կու գայ, Թուրքերէն Չուլուր—օվա կոչուած է և բարեբերութեան ու առատութեան այնպիսի մեծ համբաւ մ'ունի, որ դերանուանութեամբ «դաշտավայրերու թագուհի» կրնայ կոչուիլ և իր առակ դարձած հարստութեամբն, իրեն վերայ հրապարած է ամէն դարերու ծովահէններու արշաւանքը և Միջերկրականի, Եգեան ծովու և Ալբիականի բոլոր նաւահանգիստներուն վաճառականական նաւերը: Այս պատճառաւ է որ նախ փրանկեցիք, յետոյ Յոյները, Հռոմէացիներէն, վիենտկեցիք, ճենովացիք, կեդուերը, Սարակիսոսը, Եգիպտացիք՝ իսկենտերունի, և աւելի առաջ՝ հիմայ աւագի տակ թաղուած Այասի՝ հինն իսսոսի նաւահանգիստը, աշխարհիս առաջին ցորենոյ շտեմարանն ըլլած էին:

ժամանակաւ ամենածաղկեալ քաղաքներու յուշարձաններն ու աւերակները կը ցուցնեն զայն: Հարկաւոր չէ սակայն հնախօսական ուսումնասիրութիւն մը՝ ստուգելու համար այս գաւառին հին ճոխութիւնն և արտաքոյ կարգի բերրի ըլլալն. և ոչ կ'արժէ դարձելով ետ երթալ դիտելու

1. Տէօնիւմը ագրակային մակերևոյթի լատ մ'է, շատ սովորական Տափաստանի մէջ և կը համապատասխանէ գրեթէ 900 մթր քառակուսոյ:

ժողովուրդներու կռիւներն այս երկիրս կիւրոսի, Դարեհի և Աղեքսանդրի պատ-
ստանալու համար, որ միշտ հզօր միա-
պետներէ փափաքուած ըլլալուն պատճա-
կան տիրապետութեան, Հայոց իշխանու-

Ատանա

ռաւ չէ կրցած անկախ տէրութիւն մը ձե-
ւացնել և ոչ ալ՝ իր չափազանց տարրեր
ցեղերով իստոն ժողովրդեամբ՝ մէկ ազգ
մը կազմել, անօգուտ է դարձեալ կրկնել

թեան, խաչակիրներու Տէրութեան, Ե-
գիպտացիներու վայրկենական զրաման,
որ 1839ին օտիպուեցան թողուլ զայն
Տանկին, որուն տէրն էր արդէն դարերէ

ի վեր: Կը բաւէ կտրել անցնիլ անոր դաշտավայրերը, Տարսնինէն սկսեալ, որ Կիւղնոսով կտրուած է, մինչև Ուրէյիլի դաշտը՝ զոր Սէյհուն կը կտրէ: մինչև Անագարայինը և Ճիհանինը, Ճիհանէն և իր ճիւղերէն կտրուած: Մարդ ապշած ու ընդամացած կը մնայ դիտելով այս անծայր դաշտերուն անսահման տարածութիւնը, որուն մէջ շատ քիչ բուռներ ու հազիւ քանի մը փոքրիկ լեռներ կը տեսնուին անսահմանութեան մէջ կորսուած: Իրեւ անեզր ծով մը կը թուին անոնք, և այնչափ է հարթ ընդարձակութիւնը, որ շարունակ կը կրկնէ կարծես ապշած ճամբորդին առջև կրկնեւոյթ (Ֆաթա-Մորկանայի) զարմանալի երևոյթը: Եւ երկրաբանական տեսակետով ծովային յատակ մ'էր արդէն միջնակ դարուն դանդաղ երկրաշարժներու զարնուածքներով տեղ տեղ բարձրացած, և Տարսն լեռներէն իջնող գետերուն ջրատային առատ գիրտելով ծածկուած, որոնք կրային կազմութիւն մ'ունին, և ժայռերը դեռ վեր կը բարձրանան՝ այդ քանի մը բուռներու և փոքրիկ լեռներու խորերէն որ կը տեսնուին հոս ու հոն (Անաւարզ, Միսիս, Մարաշ):

Կիլիկեան դաշտավայրը, Սելևկիայէն մինչև Սիս, 200 հզմ. երկայնութեամբ, և 4500՝ հզմ. մակերեսով, որուն՝ շուրջ 3000ը մշակելի են, 25-80 մեղր բարձրութիւն մ'ունի ծովու երեսէն:

*
* *

Բամպակի դաշտեր, ցորենի դաշտեր, և դեռ աւելի, դժբաղդաբար, անմշակ միասնածնեք՝ գործունէութեան, գիտութեան, բազումներու և դրամագլուխներու պակասութեան պատճառաւ, և բաց աստի, ու ամենէն աւելի, հասարակաց իրերը մասակարարելու կերպին և աշխատող դասակարգերուն բոլորովին առանց կրթութեան միացած ըլլալուն պատճառաւ, ահա ինչ որ կը ներկայանայ մեր աչքին առջև:

Այս հողերուն պարարտութիւնը ցուցնելու համար կ'ապահովցնեն զձեզ որ կը բաւէ երկրին երեսը միայն քերել և ահա բոյսը ուռնագարդ կ'աճի. և թէ ինչ հոռետալ որ ձգուի հոն, ինչ մշակութիւն ալ փորձուի, միշտ ամենաառատ արտադրութիւն մը կը ստացուի: Թէ ճիշտ է անոնց այս հաստատութիւնը, ինծի ցուցուած էր այնու որ մէկ ցորենը 15-20 կու տայ՝ աղբ չդրուած և լըծորէն չաշխատուած երկրի մէջ և ոչ ալ ընտրուած հունտելով. ու բամպակէն, տեսակով և առատութեամբ չափաւորէն աւելի վեր, որ աճած կը տեսնէի առանց սերմնետրութեան և պարարտացման, առանց լաւ մը կրկին մաքրելու գէշ խոտերէն և մասնաւորապէս առանց ոռոգուած ըլլալու՝ ցմիշտ չոր ամառով մը:

Ցորենը կը փոխանակէ բամպակին, ու մեզի համար շատ տարօրինակ է տեսնելը, որ հազիւ բամպակը հաւաքած, կ'անցնի ցորենի սերմնացանը և առանց հերկելու՝ կը նետէ հունտը բամպակի ցողուններով դեռ բոլորովին անհարթ հողին վրայ: Այս հետաքրքրական կերպով ցանելն և հունտը ծածկելու չափ երկիրը թեթեւ մը ցաքաննէն վերջ, դաշտը բոլորովին կը մոռնան մինչև մայիս, յորում կը դառնան հունձքի համար:

Ուրիշ կարևոր բերք մը, որ իտալիա ալ կ'ուղարկուի, շուշման է, որ, աշխատութեան խնայելու համար, — բայց յայտնի է թէ մշակութեան փնասով, — բամպակին հետ կը ցանուի և անկէ ամիս մ'առաջ կը հաւաքուի:

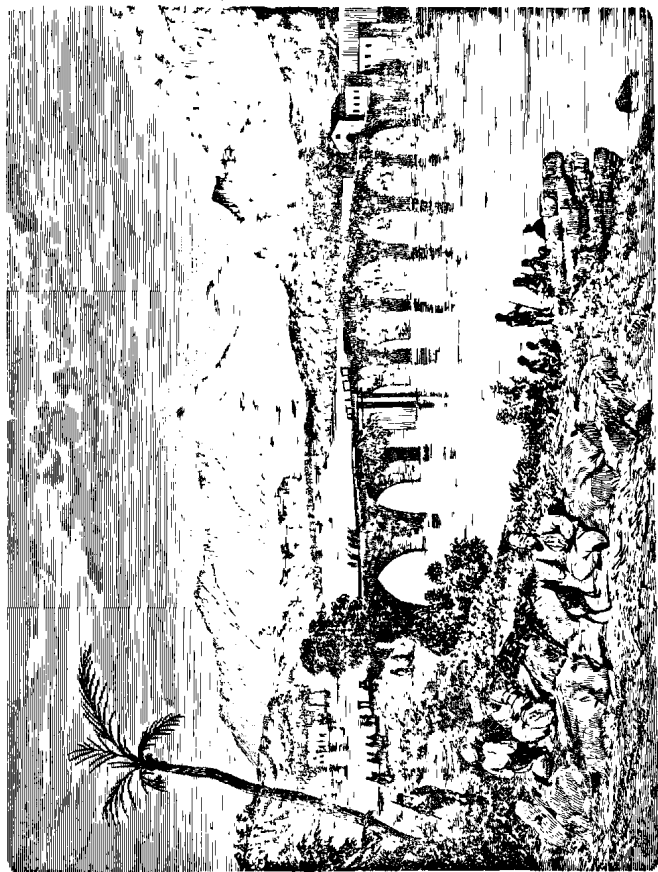
Եթէ երկիրը այսչափ առատօրէն կ'արտադրէ հիմայ, անհոգութեան այսպիսի պայմաններու մէջ, մտածեցէք թէ որչափ պիտի արտադրէ, եթէ իմաստուն և գործօն ձեռք մը վարէ անոր մշակութիւնը:

*
* *

Բոլոր Վիլայէթին մէջ կը վիտան նաև հանքերը, մանաւանդ երկաթի, քրոմի և պղնձի: Աշխատութեան մէջ են օր. հմր.

արեւմտեան կողմն՝ Անամուրի հրուանդանին շուրջ գտնուածները, և անոր արտօնութիւնն առած են տեղական զանազան ընկերութիւններ, բայց մասնաւորապէս Գաղղիա-

բացարձակ ստացուածք են շոգեկառքի ընկերութեան: Այս պայմանը դրուած է բոլոր շոգեկառքերու արտօնութեանց մէջ:

Ճիւղած գետ և կամուրջ Մսիսի

ցիներն ու Անգղիացիները: Պաղտատի երկաթուղիին երկու կողմերը՝ 15 հզմ. հեռուն գտնուող հանքերն ալ, շոգեկառքի առանձնաշնորհումին յայտնի պայմանով,

*
*

Այս գաւառին լեռնային մասը, դէպ ի ներսերը, կազմուած է մի միակ, ամենա-

ընդարձակ, փառաւոր անտառէ մը շոճի-
ներու և եղևիններու, կաղնիներու և ցա-
րախներու, նոճիներու, եղջերենիներու:
Անտարակոյս 400,000 ի կը հասնին այս
բուսական մեծդի վերարկուին տակ ծած-
կուած կալերն, որոնց 150,000ը Ատա-
նայի կուսակալութեան մէջն է: Վիլա-
յէթները կը համապատասխանեն մեր գա-
ւառներուն, ու կը բաժնուին կուսակա-
լութիւններու և նահանգներու: Ատանայի
վիլայէթը բաժնուած է չորս կուսակա-
լութիւններու, որ են Ատանայինը, Գո-
ցանինը՝ Սիս մայրաքաղաքով մէկտեղ,
Կէպէլ-Պէրէթէթինը՝ Երրորդ մայրաքա-
ղաքով, և Իթէյլիինը՝ Սիլեկիս մայրա-
քաղաքին հետ: Անտառներէն շատերը կոյս
են և անծանօթ, ու լիբանանու հոչակա-
ւոր անտառներուն չափ կարեւորութիւն
ունին:

Ինձ քանի մը տարի առաջ, իտալացի
որսորդ մը, Տաւրոս լեռներուն վրայ որս
փնտռելու համար շատ ներսերը երթալով՝
Տէրութենէն իսկ անծանօթ մնացած փա-
ռաւոր կոյս անտառ մը գտաւ: Բանը
յայտնեց Ատանայ գտնուող անգղիացւոյ
մը, և սա՝ իր ցեղին գործնական բնագ-
ղին չչաւելու համար, տեղւոյն վրայ գնաց
և ստուգելով որ մեծ պատառ մըն էր ան-
տառին գրաւումը, ուղղուեցաւ դէպի Անգ-
ղիա: Գտաւ դրամատէրը, փնտռեց ձեռն-
հաս ճարտարագէտները և զարմանալի յա-
ջողութեամբ գործին ձեռք զարկաւ. և
այս անտառը, մինակն աւելի փայտ կ'ար-
տադրէ քան թէ բոլոր միւս անտառները
միասին: Ընդունուած առանձնաշնորհումը
25 տարուան համար է: Կիլիկիան ան-
տառներուն յատուկ բերքն է ճերմակ խէ-
ժը, որուն տարեկան յուղարկումը կը
հասնի 300 տակառաչափի:

*
**

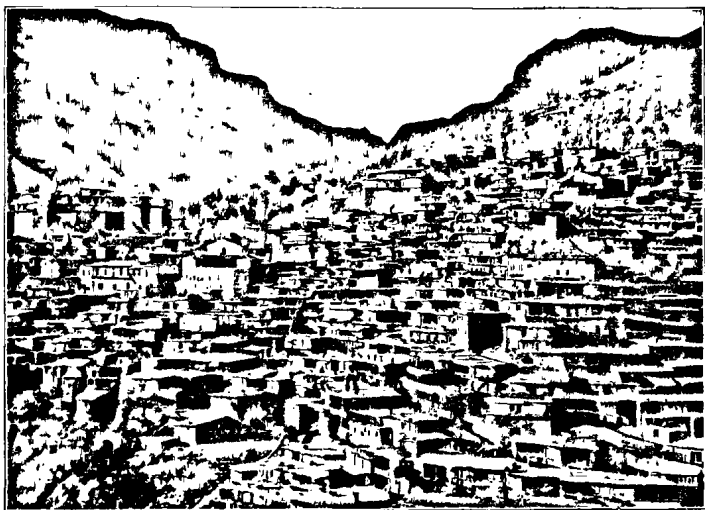
Գաւառիս կլիման, ինքն ալ Սիկիլիոյ
և հարաւային Իտալիոյ հետ լայնութեան
մի և նոյն աստիճաններուն մէջ գտնուելով,
կը նմանի յիշած երկիրներուս կլիմային,

ամառը՝ աւելի խոշորէ տաքով մը, և
ձմեռն աւելի կսկծեցուցիչ ցուրտով մը, ու-
րուն պատճառն է դաշտային հարթութեան
մեծ տարածութիւնը: Տարեկան բարեխառ-
նութեան միջին աստիճանն է 21° Հար.
ձմեռնայինը 14°, ամառնայինը 29,5°:
Ձմեռը սակայն Ատանայի մէջ մինչև զրոյ
և աւելի վար ալ կ'իջնէ աստիճանը, և
անհրաժեշտ է վատարաններու գործածու-
թիւնը: Ամառնային տաքը, որ երբեմն
շուրջին մէջ 45° ի կը բարձրանայ, այն-
չափ է որ ամէնքն ալ բացօթեայ կը քնա-
նան, և անոնք որ չեն կրնար լեռներն
երթալ «Ճիւղիւ» կոչուած ալպեան ա-
մարանոցներու մէջ, իրենց բնակութիւնը,
առ նուազն քանի մ'ամիս, բաց երկրի վրայ
կը հաստատեն. այս պատճառաւ ալ շատ
գիւղեր բոլորովին անապատ կը դառնան:

Տանիքներու վրայ, որոնք բոլոր տա-
փարակ են, գետնէն որ և է բարձրու-
թեան վրայ, ուրիշ բան չի տեսնուիր
եթէ ոչ մահճակալներ, Հետաքրքրական
է տեսնել այն տուներն ու քաղաքներն
այս առկախեալ ննջարաններով, բոլորն
ալ ձողերով ու ծածկոցներով, առաջին-
ները՝ վեր բռնելու համար բրդալից ան-
կողիները որոնց մէջ կը փաթթուին երբ
կը քնանան, և երկրորդները՝ ծածկուելու
համար անգզոյշ աչքերէն զատ կծու օդէն
ու ճճիներէն:

Այս բացօթեայ կեանքը կը տեւէ մինչև
հոկտեմբերի կէսերը, և այն ժամանակ-
ները ստէպ կը պատահի որ առաւօտեան
ցուրտը աստիճակ կը զգացուի, և նոյն ա-
տեն կ'արժէ տեսնել ժողովրդեան յան-
կարծակի զարթնումը՝ որ զահալիժաբար
սենեակները կ'իջնեն սթափեցնելու հա-
մար թմրած անգամները:

Այս առանց անպատեհութիւններու և
առանց ո՛ր և է վտանգի մը բացօթեայ
պառկիւր, ապացոյց մ'է Ատանայի կլի-
մային առողջութեան, որ բաց աստի, փոր-
ձուած է նաև բնակիչներուն տեսքէն՝ որ
շատ աւելի կորովի և շնորհալի են քան
ուրիշ երկիրներունը. անոնց վառվառ-
նութենէն և զուարթութենէն, որ շատ քիչ

Ջէյթուն

անգամներ կը տեսնուին այն տեղերը ուր կլիման զեռ փափաքելի կէտեր կը թողու և առողջապահական պայմանները շատ գոհացուցիչ չեն:

Բաւական ուժով կը փչեն, մանաւանդ գիշերահաւասարներու միջոց հարաւային տաք և խոնաւ հովերը, ամենանորր փոշիի ամպեր բարձրացնելով՝ որոնք ամէն տեղ կը թափանցեն: Չմեռն ու զարուհը հիւսիսային ամենացուրտ հովերը կը փչեն, ու ժողովուրդն այն միջոցին շատ սիրով կը փակուի «գըշա» շներու կամ ձմեռնային բնակարաններու մէջ: Ելեկտրականութեամբ յագեալ միջոցաւ ստէպ կատաղի մրրիկներ կը ծնանի. փայլակներու ծամածուռ ծածանումներ և ելեկտրական պայթումներու տարածուող շողիւններ՝ երկինքը կը լուսաւորեն, բայց, զարմանալի՝ բան, որոտումը քիչ անգամներ կը լսուի:

Չեն պակսիր տեղեր ուր կը տիրէ ջեր-

մային օդը կամ օդաշերմը (malaria) զոր կը պատուաստեն երկու տեսակ մոզուկներ (anofele), — և ճիշտ ասոնց խայթուածներէն ազատելու համար բացօթեայ կը պառկին՝ բարձր տեղեր ու բրդալից բաներու կամ հաստ ծածկոցներու մէջ լաւ մը փաթթուած: — Օդաշերմի կեդրոններ են Մերսին, Մամուրէ. օդաշերմը կը սաստկանայ նաև ուր որ շատ կան լճացած ջուրեր:

Բաւական տարածուած հիւանդութիւն մ'ալ կայ աչաց, il tracoma կոչուածը: Այս հատաւոր աչացաւը, կը տառապեցնէ այնչափ երիտասարդներ՝ որ ցաւալի է տեսնել անոնց շրջապայիւր, կարմրացած, արցունքով լի, և ցաւազին աչքերով, եթէ աչքերնուն առջև վարագոյր իջած կամ բոլորովին կուրցած չլլան: Շատ զոհեր կ'ընէ նա այն ամէն տեղ ուր կը տիրեն տաճիկները, պատճառն է աղտոտութիւնը և բազմութեան խռնուիլը: Ատանայի մէջ սակայն, այս պայմանները, ծանր ըլլալով

հանդերձ, մեղմագոյն են քան Պաղեստինու և Ասորիքի ուրիշ քաղաքներու մէջ. և Արեւելքի այս գաւառներու մէջ մեծ արդիւնք ունեցաւ իտալացի փարոզիչներու

Միայն ձմեռն է որ կ'անձրեւէ, և այնչափ առատ է ջուրը, որ՝ զայն վազցնելու որ և է կարգադրութեան մը թերութեան պատճառաւ, դաշտավայրին մեծ մասը կ'ո-

Այս

ազգային ընկերութիւնը, որ շատ տեղեր ձրի բժիշկներով խնամատեղիներ հիմնեց, և Երուսաղեմի մէջ՝ մեծակառոյց իտալական հիւանդանոց մը:

զողէ, ու շատ տեղեր անկարելի կ'ըլլան յարաբերութիւնները: Ճամբաները, որպէս զի անցանելի ըլլան, պէտք են շինուիլ գետնի մակերևոյթին վրայ տեղ տեղ փո-

քրիկ կամուրջներով, Ռտըի հետք մը, որ՝ կը կտրէ կ'անցնի դաշտերը, անիւներէ ձեւացած խոր հետքերով՝ ընդհատուած երբեմն փոսերէ և առուակներէ, քարերով ու խիճերով արհուսած, և եղանակին համեմատ փոշիով կամ ցետով ծածկուած. ահա տաճական ճամբայ մը, կամուրջներ չկան, կամ եթէ գտնուին ալ, կը բարձրանան յաղթական կամ մարտերու նման և առանց որման հիւսի խճարկուած յատակը անկարելի կ'ընէ կառքերու անցքը:

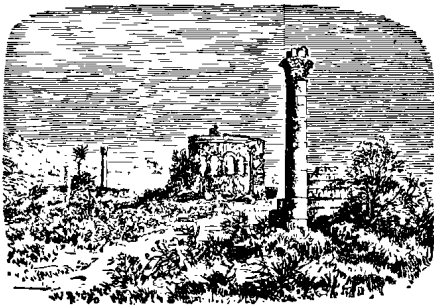
Այս ողորուններն, ուր որ քիչ կը տեսն, շատ լաւ կը պարարտացնեն կիրիկիոյ ու նաև Ատալիոյ դաշտերը, որ անոր սահմանակից է, հարստացնելով զանոնք շարունակ՝ լեռնակողերէն խլած կտորներու կոյտերով:

*
* *

Այս գաւառն ունի 400,000 բնակիչ, որուն 70,000ը Մերսին, 30,000ը Տարսոն, 100,000ն ալ Ատանայ կը գտնուին, իսկ մնացածները ցրուած են 280 ի չափ փոքրիկ քաղաքներու և գիւղերու մէջ, կրօնքին զաւով այսպէս կարելի է բաժնել, 170,000 քրիստոնեայ, 160,000 մուսուլման, 70,000 այլ և այլ կրօնքներ:

Սելևկիա

Աւերակը Սելևկիոյ

Թիչ այս գաւառը հարուստ է, մանաւանդ թէ ամենահարուստ, կը ցուցնէ զայն ամէն քաղաքներու մէջ տեսնուած զարգացումն ալ, բայց մասնաւորապէս Մերսինի մէջ, որուն անունը ծագած է հայալատիէն (mirtillo) որ թուրքերէն ճիշդ «Մերսին» կը կոչուի, ու կը տիրէ բոլոր անտեսուած և անմշակ մնացած երկրորդն, ծածկելով զանոնք ամբողջովին՝ իր փոքրիկ տուններով, ու բոլոր նաւակայքը կը շրջապատէ կանաչագոյն հարթայատակով: Այս նաւահանգիստով օժտուած քաղաքը, փոքր Ասիոյ միակ դուռը որ իրապէս գործունեայ ըլլայ մեր նաւարկութեան զիծերուն համար, կանգնուած է դեռ քանի մը տարիներէ ի վեր, և զայն կը պարտինք իպրահիմ փաշային, որ ձեկնաւտ գիւղակի մը խորշին մէջ, ինչպէս էր Մերսին, իր նաւերուն ապահով խարսխարկէք մը գտաւ: Իպրահիմ որդի էր այն նշանաւոր Մեհմէտ Ալիին, կառավարիչ Եգիպտոսի, որ այնչափ տագնապիցուց կ. Պօլսոյ Սուլթանը, նոյն իսկ վտանգի ենթարկելով անոր զահր, Դեռ կը ցուցնեն իրմէ մնացած քար զնդակները՝ որ գործածուեցան իր մեծ արշաւանքին ժամանակ Ասորիքին տիրելու համար: Իպրահիմ Ասորիքը զբաւեց 1832-1839, և յիբաւի զայն կա-

ռազմարեց զարմանալի կերպով մը, հոյա-
կապ յուշարձաններ ալ թողլով: Ստիպուե-
ցաւ Թուրքիոյ դարձնել այս գաւառը՝ եւրո-
պական Տէրութեանց բռնադատիչ պահանջ-
ներով, որոնք կը վախճին որ Եգիպտոս
ասիական ուժ մը ձեռքնէ: Երբ Խպրահիմ
իր գործին հիմը դրաւ Մեքսիկոյ մէջ, ի-
րեն հետեւեցան յոյն և նոյն իսկ իտալացի-
ընտանիքներ, մասնաւորապէս արեւելի-
ներ՝ որ հոն հաստատեցին իրենց բնա-
կութիւնը:

Նաւահանգստին ապահովութիւնը՝ ոչ
միայն Ատանայի, այլ նաեւ Դոնիաի և
Սվազի Կաւառին բերքերուն՝ իրրեւ բնա-
կան ելք համարուեցաւ, և իր շոգեկառ-
քով ունեցած ուղղակի յարաբերութիւնը
է. Պոլսոյ-Գոնիա-Պաղատտի հետ, զինքը
Գարամանիոյ և Միջագետքի միակ դուռն
ըրին: Ուստի շուտով Փոքր Ասիոյ նաւա-
կայք ունեցող զլիաւոր քաղաքներէն մին
պիտի ըլլայ:

Հին նաւակայքերը, աւագի տակ թա-
ղուած ու անհետացած են. նոյնպէս նաեւ
Տարսուսինը կիւրծոսի վրայ, յորում շքե-
ղութեամբ մտաւ կղզուպատրա՝ ոսկի եռա-
թիով մը: Ելեմուսը 160 միլիոն քիլո-
կրամը կ'անցնին, 57 միլիոն ֆրանքի հա-
մարժէք: Նաւերու ապրանքը 1913ին 797
հազար տակառաջափի ելաւ՝ հսկառակ
նախորդ տարւոյն 660,000ին. իտալիա
հոն կը մտնէր 115,300 տակառաջափով:

Ճամբաները շատ կը կարօտին նորո-
գութեան, բայց յարատեւ շարժման մէջ
են ու ամէն տեսակ մարդու կարելի է
հանդիպել: Մեքսիկոյ բոլորովին արեւելեան
քաղաքներու տեսք մ'ունի, բայց համաշ-
խարհական գոյնով ու եւրոպականաւանալու
ձգտումով մը: Չունի հոյակապ շէնքեր,
եւրոպական շէնքերն ալ, ինչպէս են հիւ-
պատոսական տունները, այդ կոչման չեն
արժանանար:

*
**

Մեքսիկոյ, ու դեռ աւելի Ատանայի մէջ,
Ատանայի Վիլայէթին ամէն տեսակ ժողո-
վուրդներու ներկայացուցիչներ կան. ա-

նոց իւրաքանչիւրը, իր յատուկ թաղն
ունի, և իրարմէ կը զանազանութիւն հագուե-
սով, կրօնքով, լեզուով, աշխատութեամբ:
Գլխաւորներն են Թուրքերը, Չէրքէզները,
Քիւրտերը, Թուրքմէնները, Գնչուները կամ
Թափառաշրջիկները, Ֆելլահներն, Արա-
ները, Յոյները, Հայերը, Պարսիկները,
հուսկ եւրոպացիներն՝ երբեմն լատին կո-
չուած: Կայ նաեւ կրեւոացի փախստական-
ներու թագ մ'ալ, և երթալով գիւղեր կը
կազմուին Մակեդոնիոյ և եւրոպական
Թուրքիոյ փախստականներէն, որոնք Մեք-
սիկի մէջ վրանարնակ տեսայ:

Թուրք տիրապետութեան ենթակայ եր-
կիրներու մէջ, զանազան կրօնքներու հե-
տեղները կը կազմեն անկախ հասարա-
կութիւններ, որոնց վարիչը կրօնական
զլուխինն է: և որուն իշխանութիւնը քա-
ղաքական ալ է. իրեն կ'իշխան տուր-
քերու հաւաքումը, հպատակներու և գոր-
ծոց արձանագրութիւնները, տուրք դնելը,
օրինաց և պաշտօնական ծանուցումներու
ծաւալումը, կրօնքը հոմանիշ է ազգին,
որ Թուրքերէն Միլլէթ բառով կը նշա-
նակուի, և Թուրքը այս կէտին մէջ բա-
ւական զիջանող է: Քաղաք մը այնչափ
քաղաքացիաներ ունի՝ որչափ են ներ-
կայացուելիք կրօնքները, ու քաղաքա-
պետները հաւատացեալներէն կ'ընտրուին:
Այսպիսի և նման արտօնութիւններ և ա-
ռանձնաշնորհումներ, բազմաթիւ զլուխնե-
րու մէջ ցանկուած, ուսկից կ'առնեն դաշ-
նադրութիւն (capitolazione) կոչումը,
Թուրքերը շնորհած էին իրենց հպատակ
այլադաւան ժողովուրդներու և կամ ա-
նոց՝ որոնց հետ հարկ էին աշխատանքի,
վաճառականութեան և կամ պարզ բա-
րեկամութեան յարաբերութիւններ ունե-
նալ: Այս արտօնութիւնները աւելի կամ
նուազ ընդարձակ էին ընդունող ժողովրդ-
դեան, ազգին, ուժին և կարեւորութեան
համեմատ: Սահմանադրական կառավա-
րութիւնը անոնցմէ շատերը ջնջեց և այժմ
անցեալ տարւոյն հոկտ. 1էն սկսեալ ա-
մէնքն ալ ջնջուեցան, և ամէն ոք հասա-
րակաց իրաւանց մէջ կը մտնէ:

* *

Կիրիկիոյ իշխող այլ և այլ պետութիւն-
ներէն ամենէն աւելի հետքեր թողուցին

պէտպօլսոյ աւերակները, Հինն Սօլի, որ
Մերսինէն 14 հզմ. հեռու կ'իյնայ, Սօլի
հիմնուեցաւ Արգիւններէն և այնչափ ծաղ-
կեցաւ որ Աղբըսանդը Մեծն կրցաւ բնակ-

Մոլիս

Հոովմայեցիք, որ ամենուրեք ամենածաղ-
կեալ քաղաքներ կանգնել տուած էին:

Ատալիայէն յառաջելով, դէպ ի արե-
ւելք, Սելեկիայէն վերջ, կը գտնենք Պոմ-

չացՎրայ 200 տաղանդի տուրք մը դնել,
որ է 1,112.000 ֆրանք: Հայոց թագա-
ւոր Տիգրանէն կործանուելով, նորէն ծաղ-
կեցաւ Պոմպէոսի ձեռքով, որ հոն վտարեց

այն ծովափները որոնց յաղթած էր, այդ նշանաւոր պատերազմին մէջ, որուն ձեռնարկեց Ասորիքը ասպատակութիւններէ և աւարառութիւններէ ազատելու համար:

Հռովմէական մեծութեան յաւիտենական յիշատակ կը մնան հոյակապ անդաստակ մը ձեացնող 200 սիւններէն մէկ քանին, ու թատրոնին մնացորդները: Հին Սօլիի քաղաքացիները այնչափ գէշ կը խօսէին յունարէնը, որ Solécisme բառը հոմանիշ մնաց քերականական սխալի:

Ինչպէս Սօլիէն, այսպէս ուրիշ շատ մը քաղաքներէն, որոնց յուշարձաններ գրտնուած են և դեռ երթալով կը գտնուին, ինչպէս դաշտային կիլիկիոյ մէջ՝ Մալլոյ, Հիսոս, Անագէվ, և թրակեան կիլիկիոյ մէջ Սելինտոս և Կելենտերիս, անրնակ աւերակներ միայն մնացած են. որոնք ժողովրդեան մը գործօնութեան տխուր վրակայութիւն մը տալու համար կանգնած են, պարարտ բայց անմշակ երկրներու վրայ՝ տեղ տեղ մերկ, և ուրիշ տեղեր փշալից մացառներով ծածկուած, վիթեբու և կինճերու ազատ դաշտավայր մը:

*
*

Քիչ պահանուած քաղաքներէն մին է Տարսոն, հռովմէական մեծ քաղաքը, ուր պատրիկներ և կայսրներ դարոց կը դրկէին իրենց որդիքը, և որով հեթանոսաց Առաքեալը կը պարծենար իբրև «այդ հռովմայեցի»։ Չտեսողուած է ծովէն 12 հզմ. հեռաւորութեամբ դաշտավայրի մը վրայ կիւղնոսի և շատ սիրուն ամարանոցներով զարդարուած բլրակներու շղթայի մը և հին աւերակներու վրայ կանգնուած գիւղակներու միջև գտնուած դաշտավայրի մը վրայ, շրջապատուած արգաւանդ դաշտերով ու այգիներով՝ որոնց ճիւղերն առատ ողկոյզներու ծանրութեան տակ կը ճկին:

Այդ բլուրներուն վրայ սքանչելի է կլիման, ընդհանուր տեսարանն անպատմելի, և, որոնք որ կրնան, հոն կ'երթան ամառը անուշաբոյր օդը շնչելու՝ աւելի զով կլիմայի մը մէջ ապրելու համար:

Տարսոն ծածկուած կը մնայ այցելուին աչքերէն, Ֆէլլահներէն մշակուած բանջարանոցներու և պարտէզներու քաղմու-

Աւերակը Պոմպեյական

թեան պատճառաւ. ու այս կանաչութիւն, ներուն մէջ կը կանգնի քաղաքը իր եկեղեցիներով, մզկիթներով ու հարթ-տանիք տուններով։ Ո՛րչափ հին աւերակներ և

ղեցկութիւններէն մին էր։ Մէկ քաղաքիկ մը, իր գետովն, որ հիմայ իր արուարձաններէն 1 հզմ. հեռուէն կը վազէ։

Մեծղի պարիսպ մը, որ կ'ըսուի թէ շի-

Ամարասոտի տաճարը

հսկայ յուշարձաններ. ու դեռ ո՛րչափ ալ, թերեւ աւելի կարեւորութիւն ալ ունեցողներ պիտի գտնուին։ Ինչ է այսօրուան Տարսուսն հռովմէական հին քաղաքին առջև՝ նիւղնոսով կտրուած՝ որ իր գլխաւոր գե-

նուած ըլլայ ամիրապետ Հարուն-էլ-Ռաշիտէն, քաղաքին մէկ մասը կը շրջապատէ. և դուռի տեղ՝ ունի տարօրինակ բացուածքներ. հռովմէական շրջապատէն դեռ կը ֆիան քանի մը մասեր և Ս. Պօղոսի կոչուած

դուռ մը: Յայտնի է որ այս դրան վրայ եղած են նորոգութիւններ, որոնց ներքեր կը տեսնուի հռովմէական դրան նախկին կազմութիւնը՝ բաւական լաւ պահուած:

Այլ որ պալատներ կը բարձրանային և շուրեքու ցայտուռներով զուարթացած գեղեցիկ պարտէզներ կը ծաղկէին, հիմայ կը տարածուի ճախճախուտ անծայր դաշտագետին մը՝ գորտերու և օձերու աշխարհ մը: Զահնային խոտերուն տակ, ուր դեռ կը տեսնուին շուրի հին ճամբաները, քարաշէն ջրամբարներ և ուրիշ շինութիւններ գտնուեցան: Բայց որո՞ւ փոյթն է. կառավարութեան չէ անտարակոյս, և ոչ ալ ուրիշ Պետութեանց. այցելուները, դժբաղդարար միայն գերմանացիներ, աւատորիացիներ և ամերիկացիներ, կը զոհանան՝ առ հասարակ ծանօթ հնութիւններով, և միւսներով բնաւ չեն զբաղիր:

Ամենէն հետաքրքրական յուշարձաններէն մին է Տէօնիւր - Թաշն - կամ Շըլուն Գարը, ծանօթ՝ իբրեւ դամբան Սարդանաբաղի: Խառնաքարի (pudinga) ժայռ մըն է, որ, կը գտնուի քաղցէն դուրս պարտէզի մը մէջ և զուգահեռագիծ ձև մ'ունի, 87 մետր երկայն, 42 լայն, և 8 բարձր, և մէջտեղն ու ծայրերը ուրիշ խորանարդ կոյտեր:

Ուշագրաւ յուշարձան մըն ալ է մզկիթը, նախապէս քրիստոնեայ տաճար մը, նուիրուած Ս. Պօղոսի, ինչպէս կ'իլիկիոյ ամենէն գեղեցիկ մզկիթները քրիստոնեայ եկեղեցիներէն: Իսկ Տարսոնինին մէջ սքանչելի են քանդակներն ու ներքին դրուագները: Արձանագրուած բազմաթիւ քարեր առդին անդին ցրուեցան և մինչև իսկ շրջապատի որմեր շինելու գործածուեցան:

Տարսոն կը ջանայ ձեռք բերել նորէն իր մեծութիւնը, ձեռնտու ունենալով Մերսինի շոգեկառքն ու նաւահանգիստը որ 25 հզմ. հեռուն է: Կեդրոն՝ դաշտային ամենահարուստ Գաւառի մը, հոն կը խուժեն ներսերէն վաճառականներ իրենց՝ արտադրութիւններով, որ են բուրդ, արմտիք, մոմ, բամպակ: Պրանսացի հեղինակ մը

30 տարի առաջ կը գրէր Թէ Պրանսա այդ ժամանակներուն իրեն սեփականած էր բոլոր այն վաճառականութիւնը, որ ատենօք կեդրոնական իտալիան միայն կը կատարէր այս նաւահանգստին հետ:

Կը յիշէ Տարսոն ու լատին Ուղղափառ եկեղեցին, վանքն ու յարակից դպրոցները, անոնք ալ Հ. Բարսեղէն կառուցուեցան: Հիմայ հոս ալ ամէն ինչ ֆրանսական է, ինչպէս ֆրանսերէն է է՛ն շատ խօսուած օտար լեզուն:

Սակայն Պաղատաթի շոգեկառքին երկայնութեամբ, Թէ՛ այն պատճառաւ որ պաշտօնեաներէն ումանք կու գան իսկններու, և Հալէպի իտալական դպրոցներէն, (առաջինները՝ կարմեղականներէն վարուած և միւսները ֆրանկիսկեաններէն, ձեռնտու ունենալով իտալ Միսիոնարներու ազգային (Լիկերութիւնը), և Թէ՛ միանգամայն մեր գործաւորներուն շփմամբ, յարատեւ ախորժելի անակնկալը կ'ունենանք իտալերէն խօսիլն լսելու: Դպրոցներու միջոցաւ իտալերէն լեզուն տարածելով է, ամենագնիւ գործ մը «Տանդէ Ալլիկիէրի»-էն ալ առաջարկուած, որ կրնանք տարածել մեր և մեր Երկրին համակրութիւնը:

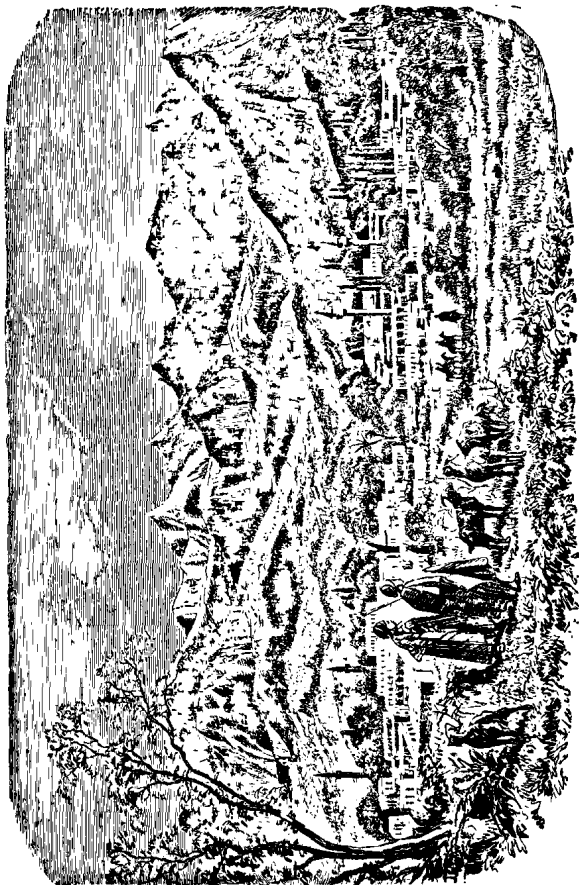
Այս տեսակէտով չեմ կրնար չյիշել իմ մէկ դէպքս որ տեղի ունեցաւ Պաղատաթի շոգեկառքին մեծ փապուղոյն մէջ՝ իտալացի աշխատողներու մէկ այցելուութենէ դարձիս:

*
**

Կը միմնար, և ես կ'իջնէի, ութ ժամուան արշաւանքի մը համար ձիավարելէ վերջ, ամայի հովիտներէն որ Մամուրէի շոգեկառքին կայարանը կ'առաջնորդեն:

Լուծիւնը, ընդհատուած երբեմն հովուի մը հեռաւոր ձայնէն որ իր հօտը խմբուելու կը կանչէր, աւելի խոր և ազդեցիկ կը թուէր լուսնի ամէնառաջին պայծառութեան տակ, և ես կը յառաջէի, սիրտս հայրենաբաղձ սուր զգացումէ մը նեղուած, ինչ որ մերթ կը հանդիպի ձեզի հայրե-

նիքէն հեռու լռին դաշտավայրի մ'անսահ, մանուկներ տեսայ, որ կամացուկ մը
ման միայնութեան մէջ, ժամէ մ'ի վեր հետքերու հետեւեր էին և, ինձ հասնելով
կը ճամբորդէի, երբ անկարծելի մանկա, կ'ողջունէին զիս մեր լեզուին սիրելի հըն-

ցախոց

կան փայլուն ձայն մը ետէս վեր բարձրացաւ «Բարի իրիկուն պարոն» ով մը՝ իտալերէն արտասանուած։ Զարմացած և յուզուած՝ դարձայ և քանի մը թուրք

չուժով։ «Ինչպէս, հարցուցի ապշած, իտալերէն գիտէք»։ Պատասխանեցին թէ սորված են այն իտալացիներէն որոնք ներքնուզիներու մէջ կ'աշխատէին, և օ-

տարականներու հետ ալ միշտ նոյն լեզուն կը գործածէին։ Ու այսպէս մանկաբար խօսակցելով ընկերեցին ինծի, մինչև որ ճամբու դարձի մը հանդիպելով ցոյց տուին։ «Ահա, այս կողմն է մեր տունը», և ազնուաբար կրկնելով քաղցր ողջոյնը, որ զիս յուզած էր, հետագան, անշուշտ շատ ուրախ՝ իտալացոյ մը հետ խօսած ըլլալուն և իրմէ զիտցած ըլլալուն համար շատ բաներ զորս հարցուցեր էին մանկակա՛ն հետաքրքրութեամբ մը այն խորհրդաւոր իտալիոյ վրայ, զոր կը խոստովանէին թէ կը սիրեն առանց ճանչնալու, միւս օտարականներէն աւելի ախորժելի ըլլալով իրենց իտալացիները։ Այս զէպըր, թէպէտ անշուն ինքն իր մէջ, ինձ կը թուի սակայն ցուցնել թէ ո՛րչափ պիտի տարածուի մեր համակրութիւնը այն երկիրներուն մէջ, եթէ աղքատ մանուկներ հետամուտ կ'ըլլան մեր լեզուն սորվելու և նախանձաւոր կը ցուցնեն ինքզինքնին զայն խօսելու։

*
* *

Այս վիլայէթին աշխարհագրական դիրքը ամենանպաստաւորներէն մին է, ճամբորդութեան և վաճառականութեան կարևոր կեդրոն մ'ընելու համար զայն։ Եւ այս, աւելնալով երկրին հրաշալի պարտութեան և ընդերկրեայ հանքային անսպառ հարստութեանց վրայ, չափէն աւելի կ'աւելցնէ իր ունեցած արտաքոյ կարգի կարևորութիւնը։

Ջետեղուած ըլլալով փոքր Ասիոյ ծայրը։ Ասորիքի սահմաններուն վրայ և Միջագետքի ու կեդրոնական Ասիոյ կոնակը, և Միջերկրականի բարեբեր ծովափին վերայ երկնալով, իսկենտեքունի ծոցէն մինչև Ատալիոյ ծոցը՝ իբրև բնական նաւահանգիստ կը ծառայէ՝ այս երկու սահմաններուն մէջ եղող կեդրոնական Ասիոյ բոլոր գաւառներուն, և ասոնց ու օտարին միջև միացման բնական կէտն է, անհրաժեշտ միջնորդ այն ամէն բանի որ ծովով ներս կը բերուի կամ կը յուղարկուի։

Այս է Մերսինի նաւակայքին յարատև զարգացման պատճառը և կը բացատրուի ասով՝ որ է. Պօլսէն Պաղատտի մեծ երկաթուղին, որուն շինութիւնը և գործածութիւնը գերմանացոց յանձնուեցաւ, բոլոր այս Գաւառը կը կարէ, զխաւոր կաշարաններէն մին ընելով Ատանա։ Արտոնատէրը ուզեցին իշխել տեղացոց մտաւորականին վրայ շինութիւններով ալ։ Այս զծին բոլոր կայարաններն ալ շատ լաւ շինուած են, հաստատուն, ճաշակով և վայելուչ, ինչ որ կարելի չէ բաժնի Մերսին-Տարսոն-Ատանայի հին դին կայարաններուն համար։

Գոնիա-Պաղատտի շոգեկաւորը երեք մասերու կընանք բաժնել. առաջինը Գոնիայէն Պուրկուրու, երկրորդը Պուրկուրու-Ատանայէն էլ Հելիֆէ՝ Ամանուի հողակոյտը կտրելով, երրորդը էլ Հելիֆէն Պարսից ծոցը։

Առաջին մասը արդէն իսկ գործածութեան մէջ է, երկրորդը (որ ճարտարագիտական աւելի մեծ աշխատութիւններ կը պահանջէ հարկադրուելով ծակել Տարսը, Պօզանդիի և Տօրաքի միջև, և Ամանուն՝ Ալրանի և ինթրիլի միջև), չի բանիր բայց եթէ միայն դաշտային մասերու մէջ, այսինքն է Պուրկուրուէն Պօզանդի, Տօրաքէն Մամուրէ, Հալէպէն Ճերապիս՝ Եփրատի վրայ. և Տարսը կտրող ներքուղիներու աշխատութիւնը Պօզանդիի և Տօրաքի միջև, առկափ ֆնաց Եփրատէ կան պատերազմի պայթումէն քիչ ժամանակ առաջ։ Եւ այս մասին մէջն է որ շոգեկաւորը կ'անցնի Կիլիկիոյ նշանաւոր դռներէն՝ ուսկից հարիւր անգամներ անցան ժողովուրդներ, որոնց այս դիւթիչ դաշտավայրը իրենց կոիւններուն ասպարէզն ու իրենց հանգստեան վրանատեղին ըրին։ Երրորդ մասին աշխատութիւնները դեռ սկսած չեն։

*
* *

Մամուրէէն Հալէպ եղած գիծը, դեռ շինութեան մէջ, գմեզ շատ աւելի կը

հետաքրքրէ իբրև գիծ մը յորում հարիւրաւոր իտալացիներ (որոնցմէ այսօր գրեթէ 200ը միայն կը մնան) անողորդ պատերազմին ծագելէն առաջ, կ'աշխատէին այն ներքնուղիները բանալու որ կը կտրեն Ամանոսն, և որոնք պիտի ըլլան այն դրոշները որ Կիլիկիան՝ ուղղակի յարաբերութեան մէջ պիտի դնեն Տիգրիսէն և Էփրատէն թրջուող դաշտավայրերուն հետ:

Պաղատտի շոգեկառքին համար աշխատող գործաւորները կը ներկայացնեն իտալիոյ բոլոր գաւառները, բայց մասնաւորապէս Վենեթոն: Աշխատութեան զխաւոր կեդրոնն է Ալբան, Կիլիկեան շոգեկառքի իգելէն:

Կ'ուզէին վերցնել մեր ականափորներն ու որմնաղիւղները, բայց չյաջողեցան. գործերն առաջ չէին երթար և ըրած քիչ մը աշխատութիւննին ալ լաւ չէր կատարուէր: Հանրային Վարչութիւնը, հակառակ իր կամքին, ստիպուեցաւ մեր աշխատաւորներու դիմել:

Սակայն աշխատութեան պայմանները չէին համապատասխաներ դուրսը կատարուած իտալական աշխատութեանց համար մեր իմաստուն կարգադրութիւններուն: Ասկից է ահա Արքունի դերհիւպատոսին կարևոր միջամտութիւնը, որ կարգի դրաւ գործաւորներ ու շինողները, և ոչ միայն իտալացւոց բարեկեցութիւնը ձեռք բերաւ այլ նաև ընդունեցաւ որ ամէնքն ալ, հանդերձ քնիկներով, ճանչնան իտալիոյ հեղինակութիւնը և անոր խնամքը իր որդւոց և պաշտպանեալներուն ամէն բանին վրայ:

Մեծագոյն ներքնուղին, որ 750 մեղր բարձրութեան մը վրայ կը գտնուի, և է երկայն 4904 մ. 1914, հոկտ. 1ին ասոր 3390 մ. միայն բացուած էր: Ծաղկումը, որչափ որ երկու կողմերէն ալ կը յառաջէ, այսինքն է Ալբանէն, Ատանայի գաղովայրէն, և ինթիլիէն, Հալէպի գաղովայրէն, դանդաղօրէն առաջ կ'երթայ օրը 2 1/2 մ. գտնուած ամենակարծր կայծքարին պատճառաւ: Ասոր համար աշխատութիւնները փոխանակ 1915ի,

1916ին պիտի լմնան եթէ անակնկալ պարագաներ տեղի չունենան: Բոլոր այս գծին վրայ 14 ներքնուղիներ կան, 8600

Միկոյի Լուր

մեզր ամբողջական երկայնութեամբ: Առողջապահական պայմանները բայց ի նարպաշիէն, ուր ոմանք օդաջնոմէն բռնուած էին, բաւական լաւ են, իտալացւոց, թոշակն ալ գոհացուցիչ, իտա-

լացւոց համար կ'ըսեմ, որովհետեւ բոլոր տեղացի գործաւորները կը գանգատին ձեռնարկէն և դժկամակութեամբ կ'աշխատեն:

Ատանա միացած է իսկենտերունի հետ շոգեկառքով մը, որ զուտ օսմանեան արտօնութիւն մը պիտի ըլլար, հիմայ Գեր-

մի

տին: Շարժուն նիւթերը Գերմանիայէն կու գան, իսկ կամուրջներու համար, ինչպէս Ատանայի մէջ Սիհունի վրայի կամուրջին համար, մասամբ Անվերսայէն կու գային:

մանացիներէն գրաւուած է, ինչպէս պատահեցաւ Մերսին-Տարսոն-Ատանա հին գծին: Շոգեկառքն անտարակոյս պիտի փոխակերպէ այս գաւառը, եթէ լաւ կառա-

վարութիւն մը և հասկցող դրամատէրներ գիտնան համըրաշխութեամբ աշխատիլ:

*
* *

Այս ճգնաժամի օրերուն, ուտեստին սուղնալով, կիլիկիոյ, այս երջանիկ գաւառին անասնաբան դաշտերուն մտածութիւնը յիշեցուց ինծի Պոմպէլիոսը, որ երբ Հռոմէայ ժողովուրդը հացի չափազանց սուղնալէն կը կրէր, Աննոնալի քաղաքացիս անուանուելով, եկաւ կիլիկիա, ուսկից ի Հռոմ պաշար ուղարկեց, այսպէսով անմիջապէս իշեցնել տալով հացին գինը, և ժողովրդեան համարմունքը շահելով:

Տեսայ կիլիկիան գեղեցիկ դաշտերը բամպակի հաւաքման միջոց, և այդ հարիւրաւոր կիները, մարդիկը, տղաքները, ծռած՝ ինչպէս մեր մէջ բրինձ մաքրողները, հասուն բամպակին ճերմակ գնդակներով քանուած անծայր կանաչ դաշտերու մէջ, արագ արագ լեցնելու համար սապատները, հետաքրքրական և նկարչական տեսարան մը կ'ընծայէին: Այդ՝ օտարականի մը միճմանալուն՝ երկչուտ աշխատաւորներու խումբերը, ոգի կ'առնէին շուտ մը երբ զուրս կը հանէի kodak-ս, այն ատեն կը խռնուէին շուրջս, աւելի մօտէն կը սղմէին զիս՝ կարծելով լաւ ևս լուսանկարուիլ այսպէսով:

Բազմաթիւ ընկերութեամբ աշխատութիւնը, լաւ շահու մը յոյսը, որովհետեւ, ժողովածոնու տասանորդը իրենցն է, խստուն և զուարթ կ'ըլնեն այս աշխատաւորները, ինչպէս թէ լատին արիւնէ ըլլային:

Այս գաւառին բամպակի տարեկան արտադրութիւնը 25,000 տակառաչափը կ'անցնի, բայց, գործածուելէն առաջ, աւելի աշխատութիւն և աւելի ծախք կը պահանջէ քան լեզիպտոսինը, մի միայն սերմերու ընտրութեան մէջ գիտութեան պակասութեան և երկրին անպատրաստութեան պատճառաւ: Սերմը կը ցանուի մարտին. մայիսի մէջ Միշագեօսընէն ամբոխ մը թուրքմէներու, մարերու, որոնց կը

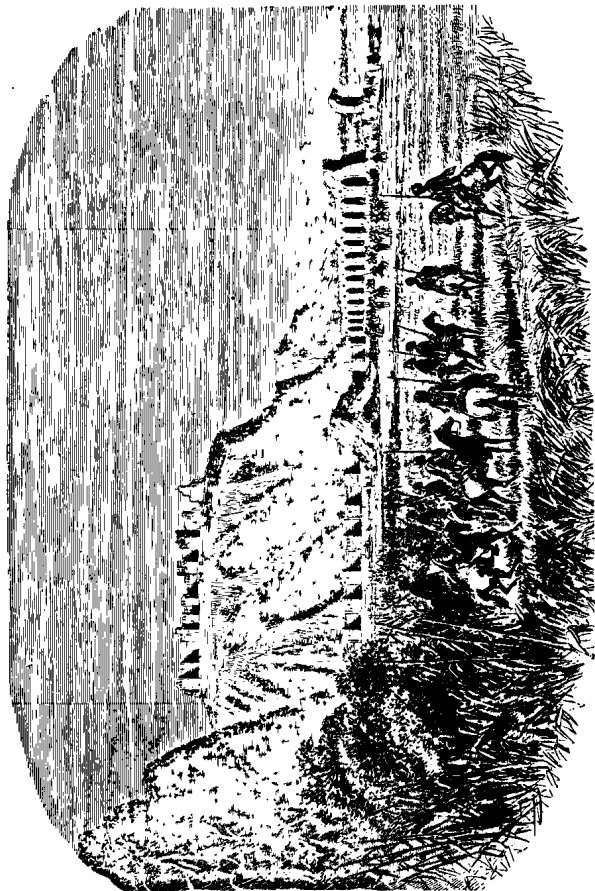
միանան ընչուհիներու և բոշաներու բազմութիւն մը, Ատանայի դաշտերը կը հասնին բամպակը մաքրելու և ցորենը հնձելու համար: Ամէն տարի 100,000-120,000 անձանց եկաւորութիւն մը կայ, որոնք քառասունական ֆրանք մէկդի դնելու համար, օրեր ու օրեր ոտքով կը ճամբորդեն Միշագեօսի կիլիկ դաշտերուն մէջէն: Խնդճ ժողովուրդ. ինչ համեմատութիւն մեր զուարթ ու բազմաթիւ բրինձ մաքրողներու եկաւորութեան հետ, որոնք իրենց երկիրը կը դառնան զուրս բաւական գումարով մը և բնակչութեան ու ճամբորդելու դիւրութիւններով նպաստուած:

Բամպակի հաւաքումը կ'ըլլայ սեղանաձէն հոկտեմբերի մէջ, իայց որովհետեւ գնդակները դեռ իրենց բաժակներուն մէջ փաթթուած կ'ըլլան, անոր համար, բացի քանի մը հաստատութիւններէ՝ որ բաժնելու ամենանոր մեքենաներով օժտուած են, բամպակը կը մաքրուի ու պատճէն զուրս կը հանուի տան մէջ, ընտանեաց անդամներէն, ինչպէս մեր մէջ մըս. բացործնի քիստը կը կտրեն: Տունէն՝ կ'անցնի հաստեր բաժանող մեքենային մէջ, ու յետոյ կը ծրարուի արտածութեան համար:

Եթէ գիւղացիք ընդհանրապէս հետադի են նորութիւններուն ու զարգացման, թուրք գիւղացին շատ աւելի է. սակայն թուի թէ երթալով կը փոխուին, որովհետեւ քանի մը տարիէ ի վեր այս կողմերը, դաշտային մեծ ռոգեշարժ մեքենաները, հերկողները 11-13 խովերով, հնձողներն ու ցորենահատները, իրենց զանազան շարժումներով կը լսեցնեն ձայներին կիլիկիոյ դաշտավայրին մէջ: Բերուած են անգղիական և գերմանական գործատուներէ, ու կը շարժին տեղացիներէն, որ ստուգիւ խելացի են:

Հնձող մեքենաներու հոտը կը նորուզուի Աստուածաշնչական Հռութներու տեսարանները, որոնք հասկաքաղ կ'ըլնեն: Թուրք կիները, և ընդհանրապէս կիլիկիոյ կիները դաշտերու մէջ շատ կ'աշխատին, կը հերկեն, կը փորեն, հօտերը

կը նային, բազմաթիւ վառեակներ կը հացը 20 հարիւրորդէն նուազ կ'արժէ, անուցանեն, որոնք, հաւկիթներուն նման, միւր 70էն պակաս: Գաւառին ներսերը, կիներն արձակ կը քիչ կ'արժեն, այնպէս որ ամէն ժամա-

(Փոխկրտսէ) Գաւառի և արհեստի

նակ կարելի է հաւ մ'ունենալ մէկ ֆրանս գով, ու երկուսունեակ մը հաւկիթ 40-50 հարիւրորդով: Նոյնպէս ուտեստի տեսակներն ալ զիւրազին են. մէկ հազարակրամ

թողուն իրենց երկայն գանգրաւոր մազերը որ շատ սիրուն տեսք մ'ունին. նոյնպէս նաև Ատալիոյ յոյն կիները, Հարսնացուները երկայն միակ հիւսուածք մ'ունին,

ինչպէս մեր մէջ փոքրիկ աղջիկները. ա-
մուսնացեալները առկախ թողած շատ հիւ-
սուածքներ կը կրեն, բայց քիչ անգամ
յատուկ և նոյնազոյն մագերով, որովհե-
տե մօրէն ժառանգած կամ ուրիշ ազգա-
կաններէ ընծայ ընդունուած մագերն ալ
կը կրեն: Այս երկայն հիւսակները, օ-
ծուած ու փայլուն, կոնակնուն վրայ տա-
րածուած, թերեւ հին ալ, շատ մը սե-
րունդներէ մնացած, հետաքրքրութիւն և
զարմանք եթէ կը շարժեն, յայտնի է թէ
մեծ մաքրութեան մը հաւաստիք չեն:

*
**

Խորհրդաւոր երկրագործ ժողովուրդ մը
են Ֆէլլահները, որ կը բնակին Ատանա,
Մերսին, Տարսուս քաղաքներու շուրջը,
ուր կը մշակեն բանջարանոցներ ու մըր-
գաստաններ: Ինչ են անոնք: Ինչ լեզու
կը խօսին: Ինչ կրօնք կը դաւանին:
Խորհուրդ մ'է: Եւ սակայն քաղաքներու
մէջ կ'ապրին, յարատեւ շփման մէջ ուրիշ
ժողովուրդներու հետ, մասնաւորապէս վա-
ճառանոցին մէջ՝ զոր կ'ողողեն իրենց
արտադրութիւններով: Կը գիտցուի միայն,
որովհետեւ և յայտնի կը տեսնուի, որ ու-
րիշ բանով չեն զբաղիր եթէ ոչ մշակու-
թեամբ և պարտիզպանութեամբ, ու պար-
տէզները կը ջրեն ջրհորի ջուրերով, զոր կը
քաշեն շղթայաւհիւս կաւէ դոյլերով: Խա-
ղաղաւէր են, հիւրընկալ, իրենց մէջ համե-
բախ, առանց ընտանեկան յարաբերու-
թիւններու ուրիշ ցեղերու հետ: Կը հա-
մակրին քրիստոնէից և եւրոպացւոց, ու
մոնցմէ շատ անգամներ պաշտպանուած են
թուրքերու հարստահարութեանց դէմ, պաշ-
տօնապէս իրր միւսիւման ճանչցուելով
հանդերձ:

*
**

Քանի՜ ժողովուրդներ, քանի՜ ցեղեր կը
բնակին այս երկրին մէջ: Ահա Ապտալնե-
րը, ներքին գաւառներու եզական ազգ մը,
մուրացիկ ցեղ մը, որ միշտ կը հանդիպին

Ատանայի փողոցներու մէջ ուրիշ ժողո-
վուրդներու բազմազոյն զգեստներուն հետ:
Ահա թուրք պառաւ մը ճամբուն վրայ կըկ-
զած. իրեն մամէն ինչ կը պակսի, և սակայն
գոհ է, ընդհանուր համակերպութիւն մը
ցոյց կու տայ որուն չեմ նախանձիր, ու-
րովհետեւ կը զրկէ զմալիզ ամէն գաղափա-
րականէ, աշխատանքի և զարգացումի
նպատակէ, որ պիտի անգործ զանգուած
մը կը դարձնէ և արտաքինը միայն կը
պնդացնէ օդերու սաստկութեանց դէմ:
Այս երկիրներուն, այս ժողովուրդեան
համար շատ լաւ կրնանք կրկնել մար-
գարէին հետ. Ապակահեցաւ ապակտեա-
րեամբ ամենայն երկիր. և ոչ զոյ մարդ
որ յեկ ի սրտի:

Ո՛վ կը մտածէ գործ մը տեսնել: Հերկողը
դաշտը փորելու միջոց բոյսի՜ մը, աւերիչ
մացաւոր՜ մը հանդիպեցաւ. աղէկ, զայն
արմատէն պիտի չհանէ, այլ մէկ կողմը
պիտի դարձնէ որպէս գի չղպչի անոնց.
Բոյսը այսպէսով աւելի պիտի ուռնանայ,
և ինքը դեռ աւելի հեռու պիտի տանի իւր
շրջանը, մինչև որ սա բազմանալով դաշ-
տը այնչափ ապականէ որ ստիպէ թողուլ
զայն: Այն ատեն ուրիշ մը պիտի գնէ, որ
դարձեալ իր կարգին նոյն բախտը պիտի
ունենայ:

*
**

Կան ցեղեր որ աւելի գործունեայ են,
ինչպէս Հասանպէյլի բնակիչները, առա-
ջելութիւն մը որ կախումն ունի Ս. Երկրի
Փրանկիսկեաններէն, և ուր զրեթէ միշտ,
ինչպէս հիմայ, Սպանիացի Փրանկիսկեան
Հայր մը կը նստի:

Բոլոր Սպանիացի կրօնաւորները իտա-
լերէն կը խօսին, և իտալիոյ շատ աւելի
բարեկամ կ'ըլլային, եթէ կարելի ըլլար
փոխադարձ օգնութեան յարաբերութիւն-
ներ հաստատել:

Հասանպէյլիի գաւառը, չորս ժամ հե-
ռու Ալարնի ներքնուղիին բերէն, իբր
բլրային երկիր ամենաբերուն է. Ատա-
նայի Վիլայէթին բլուրներն ու հովիտները

Մերսիմ

ամենայամար են իրրե մացառ պահուած որթի ե պտուղի մշակութեան համար: Ատանայի վաճառանոցին մէջ, յուլիսէն մինչև դեկտեմբեր թարմ խաղող կը գտնուի զոր լեռներու կողերէն կը բերեն էշերով և ուղտերով: Չկայ պտուղի տեսակ մը որ համեղ և առատ արտադրութիւն չունենայ: Բանջարեղէնը հոս աւելի ուռճացած են քան Սիկիլիա, և կարելի է բազմացնել զանոնք ու տեսակներն բարւոցել:

*
* *

Այս գաւառի բոլոր ժողովուրդներէն, իմացականութեամբ, գործունէութեամբ և դրամական միջոցներով ամենէն նախաձեռնները Հայերն են, որ ամենուրեք եկեղեցիներ և բազմաթիւ դպրոցներ ունին: Քշուած իրենց երկրէն, թուրքերուն Հայաստանի տիրելու ժամանակ, կիլիկիոյ մէջ հիմնեցին փոքրիկ Հայաստանը, որ ժողովրդեան միշտ աճելովը, համերաշխութեամբ և կառավարութեան իմաստութեամբ ազատ Թագաւորութիւն մ'եղաւ և

ծաղկեցաւ ու երջանկացաւ մասնաւորապէս Լևոն Բ. Թագաւորին օրով:

Փոքր Հայաստանի մայրաքաղաքն էր Սիս, 61 հզմ. հեռու Ատանայէ, կեդրոն դաշտավայրի մը որ նոյնպէս ամենաբեղուն է: Հիմայ, գրեթէ զիւղի մը վերածուած և առաւելապէս բնակուած գիւղացիներէն և երկրատէրներէ, առեն մը ծաղկեալ և կարևոր քաղաք մ'էր: Տասնուչորրորդ դարուն, հոն ժողովը մը գումարուեցաւ Հայ Եկեղեցին Հոովմէականին միացնելու համար, Հայոց կողմէն ընդունուելով հոովմէական պաշտաման քանի մ'արարողութիւններն ու մանրամասնութիւնները: Աթոռ եղաւ պատրիարքութեան մը և ի նշան իր գորութեան դեռ կը մնան փոքր Հայաստանի Թագաւորներուն դրօշակին կամ Արքունեաց աւերակները:

Խաչակիրներու դարուն Հայերն ալ բուրովին բորբոքուած սուրբ եռանդէ մը՝ ազատելու սուրբ երկիրները թուրք տիրապետութենէն, Արեմտեայց հետ բուրովին միացան: Խաչակիրներու դարէն սկսեալ կիլիկիա պատկանեցաւ Լուսինեանց մէկ ճիւղի մը, որ կիլիկիոյ

Լուսինեանք կը կոչուին, մինչև 1375, երբ Լևոն Զ. Թագաւորը ձերբակալուեցաւ եգիպտացիներէն, որ միացած էին թուրք-մէններուն հետ, և իր Թագաւորութիւնը բաժնուեցաւ այս երկու ժողովուրդներուն մէջ։ Հայերը շատ բազմաթիւ են, մանաւանդ Ատանայի, Մեմլիքի, Կոցանի և Կէպէլ-Պէրէքէթի կուսակալութեանց մէջ, և ասոնց բոլոր վաճառականութիւնը իրենց ձեռքն է։ Կը բնակին թուրքերէն աւելի հարուստ և հանգիստ տուններու մէջ. վաճառուք կը հագուին, և ընդհանրապէս դրամական լաւ պայմաններու մէջ կը գտնուին։ Ասկից է ահա թուրքերուն ատելութիւնը, որ կը հրամայեն երկրին և գրաւած են ամէն պաշտօնատարութիւնները՝ մասնաւորապէս շահաւորները, ատելութիւն որ, եթէ խաղաղութեան միջոց կը ծածկուի ու կը սքողուի բարեկամութեամբ, ուրիշ բանի համար չէ բայց եթէ լաւ ևս մնանելու և զօրանալու, որպէս զի յետոյ որոշեալ ժամուն ամէն տեղ մոլեգնօրէն պոռթկայ։ Այս պարագաներուն՝ յաճախ կիները մարդերէն աւելի կատաղի և արիւնարբու են։ Հայերն ուրեմն և ընդհանրապէս քրիստոնեաները ենթարկուած են թուրք մոլեռնությունեան ահաւոր արհաւիրքներուն, որ չկարծուած ժամանակին ալ կրնայ պայթիլ։

Ո՞վ չէ լսած 1895ին...։ Բայց հոս ոչ տեղը և ոչ ժամանակն է այն դէպքերուն վրայ խօսելու։ Բայց կը բաւէ միայն յիշել որ այն ցաւատանջ առթիւն, իտալիա ինքզինքն արժանի ցուցուց իր անուան և քաղաքականութիւն տարածող աւանդութեան, արգիլելով անդրագոյն ջարդերը և օգնելով կոտորածներուն աղիտաբեր հետեանքները նուազեցնելու։

*
**

բէն մին է որ պահուած ըլլայ և ամէն լեզուներով ալ նոյն անուամբ կոչուի։ Գեղեցիկ և շնորհալի քաղաք մը՝ զոր կը կտրէ Սինունը, տարօրինակ ոգևորութեան մը, մեծ շարժման և շահավաճառի կեդրոնը՝ ի՛րլլայ, հասնաւորապէս օգոստոս, սեպտեմբեր, հոկտեմբեր՝ ամիսներուն, ժամանակ՝ աշխատաւորներու, երկրագործական բերքը վաճառողներու և գնողներու ուղղման։ Ճամբաները այն ատեն խոնուած են, ու սայլերով, կառքերով և տեղափոխական ուրիշ հազարումէկ միջոցներով խափանուած։ մարդ կը խլանայ ջուրի, լիմոնաթի, սառի, պտուղի, քաղցրաւենեաց և զգեստեղէններու շրջուն վաճառողներէն, նման մեր տօնավաճառներուն, այս տարբերութեամբ սակայն որ հակառակ բազմութեան խառնիճաղանճին, ապահով են իրենց դրամին վրայ և հարկ չկայ ժողովուրդը զգուշացնել քսակահատներէն։ Սպիտակ ցեղը այնքան աւելի յարգուած է, որքան ինքը լաւ կը վարուի ու կը յարգէ։ Վտանգ չկայ որ ամենաչնչին թշնամանք մըն ալ կրննք, մանաւանդ թէ թէ՛ բռնակիրները և թէ՛ է՛ն գիւղացի տմարդիներն ալ, հոն՝ քաղաքակալութիւն և յարգանք ցոյց կու տան։

Ատանայի մէջ մեծղի քառաշէն կամուրջ մը կը միացնէ գետին երկու ափերը։ Աւանդութիւնը շինուած կը կարծէ Ս. Հեղինէ կայսրուհիէն, բայց պատմութիւնը Սելմուզեանց զօրծ մը կը համարի զայն, որոնք, ուրիշ թուրք տիրապետողներու հետ, անուանի եղան հանգիստ ճամբաներու և շքեղ կամուրջներու շինութիւններով, զորս կը տեսնենք նաև Ատալիոյ կողմերն ալ։

Ճամբաներու դրութիւնը, որ մեծ տեղ կը բռնէ երկրի մը զարգացման մէջ, լաւ է, բայց անոնց պահպանութիւնը ամենա-

Ատանայ քաղաքը գործունէութեան կեդրոնն է Վիլայէթին՝ որուն քաղաքական, կառավարչական և վաճառականական մայրաքաղաքն է։ Հին ամենաթիշ քաղաքնէ-

1. Վամակամ արգոյ գրաքննութիւնը պատշաճ համարեցաւ յապաւել Թոս Դեղիմակիմ մէկ պարբերութիւնը, որում պարունակութիւնը դիւրակրմամ գուշակել մեր ըմթիքը։ Ե. Խ.

գէշ: Վիլայէթին գլխաւոր կեդրոններուն
յարարեցեալն համար, զեռ այսօր պա-
հուած, բոլոր կառքի ճամբաներուն իմաս-
տուն մտածողն ու շինել տուողն է Ապ-

Սմէնագեղեցիկներէն մին, լեռնային
վայրերուն պատճառաւ ալ զորս կը կը-
տրէ, ան է որ կ'առաջնորդէ Տարսոնէն
Քիւլէք—Պողազ և ասկէ ալ Ոգգէօրրու: Կան

Ատալիա

պետին Փաշան, որ կուսակալ էր 1880էն
1884, իրմէ վերջ ալ ևս ոչ ոք մտածեց
ճամբաները նորոգել, թող թէ մեծցնել ու
բարւոյցել:

աւելի քան 800 հզմ. կառքի ճամբաներ,
ոչինչ բան մը եթէ կ'ուզէք, բայց ճամ-
բաներու զարգացումը հաւասար քայլով
պիտի ընթանայ երկրագործական և վա-

ճառականական զարգացման հետ՝ իմաստուն և գործուն կառավարութեան մը տակ:

*
* *

Փորձեցի, Տեարք, մերձաւոր զաղափար մը տալ ձեզ հինն Կիլիկիոյ կամ Ատանայի Վիլայէթին վրայ, քաղաքներէն զիւրերը, ինքներէն դաշտերը իջնելով:

Հանդիպեցանք զանազան ցեղերու որ հոն կ'ապրին ու կը սպասեն որ մէկը ձեռք տայ իրենց զարգացումի և քաղաքականութեան ճամբուն մէջ դրուելու: Իրենց բարձր և ունեցած քիչ ուժերին թող չեն տար իրենց՝ ինքնագլուխ շարժում մ'ընելու եթէ իմաստուն ձեռք մը ոտքի չբռնէ և չուղղէ զանոնք: Հարստութիւններ կան որ երեսէ թողուած կը մնան, ծածկուած և կոխտուած զանձեր, մենք ինչո՞ւ համար չժողովնք այս՝ հարստութիւնները, դուրս չհաննք այս զանձերը, և այնչափ թաքուն ուժերէն չօգտուինք: Խաւաքեցի զաւառիս մէջ ընդհանուր համակրութիւն մը կը վայլեն, աւելի մեծ համակրութիւն մը քան միւս ազգերը, որ այնու հանդերձ կը ջանան ամէն միջոցներով իրենց խել գայն, դրամի մեծամեծ գումարներ կը ծախսեն, անդադար կ'աշխատին և աշխատանքով երկրին կը բարեգործեն: Ժողովուրդը մեզի հետ է բուրովին, նաև տաճիկը, բայց դեռ աւելի քրիստոնեայն, և այս ոչ միայն Ատանայի այլ բոլոր Վիլայէթին մէջ: Ֆրանսացի կրօնաւորները, Ատանայի, Տարսուսի և Մերսինի մէջ մանչերու և աղջկաներու դպրոցներ ունին, շուրջ 1300 աշակերտներով: Ատանայի մէջ ունին նաև փոքրիկ որբանոց մը տարրական հիւանդանոցով:

Ամերիկացի բողոքականները ունին եկեղեցիներ, հսկայ կրթական պալատներ, ու յիշած բոլոր քաղաքներու մէջ դպրոցներ 1100 աշակերտներով, և ամէն տարի շատ դրամ կը ծախսեն տարածելու համամերիկանութիւնը (panamericanismo):

Գերմանացիք հոն դպրոցներ ունին և

ուզած են ուրիշ գործեր ալ հիմնել. ստուգիւ մեծ ազդեցութիւն կ'ընէ, Ատանայի հին կայարանէն ելլելով, մեծ պալատի մը վրայ խոշոր տառերով գրութեան մ'ընթեցումը, որ կ'ըսէ. Deutsche Schule (գերմանական դպրոց):

Մենք այժմ դպրոց մ'ալ չունինք ո՛չ մէկ քաղաքի մէջ: Ճարտարաբանստից և վաճառականական գործիչներուն բարձրագոյն դպրոցը, խալաքի ճարտարապետէ մը հիմնուած ու վերջերս կայսերական իրատէղով մը վաւերացուած, այլ ևս գոյութիւն չունի: Ուտեխաց և պաստառի տեսակներու են... վաճառականութեամբ քիչ մը կ'աշխատուի: Բամպակի մեծ քանակութիւն մը դուրս կը տարուի, բայց այս ամէնը շատ քիչ է, որովհետև իրապէս կարելի է շատ աւելի մեծցնել գործունէութիւնը:

Ու կը վերջացնեմ յիշելով մեծ նշանակութիւն ունեցող դէպք մը: Էրբ Խտալական հիւպատոսարանին բացումն եղաւ, և, Արքունի Հիւպատոսը, յուզուած, բարձր պատշգամբին վրայ տնկեց մեր դրօշը, Սափոյի խաչով որ իր բարեգոյշակ գոյներով կը շողշողէր Կիլիկիոյ արևուն վառ վառ ճառագայթներուն մէջ, աղաղակ մը փրթաւ, անանկեակ աղաղակ մը շուրջ խոնուած ամբոխին մէջ, Կեցցէ՛ր աղաղակ մը մեր հայրենիքին, Կեցցէ՛ իտալիա:

Dr. Giuseppe Capra
(Bollettino della Reale Società Geografica
N. 7 1915)

ԹԺԺ. ԵՂ. Գ. Ա.

